

Az állatbetegségek régészeti kutatása

Anatómiai és paleopatológiai vizsgálatok háziállatok csontozatán

BARTOSIEWICZ LÁSZLÓ

Az állatbetegségek régészeti kutatása világszerte gyerekcipőben jár. Noha a XIX. század második felétől megszáporodtak az őslénytani betegségek tüneteit mutató leletek leírásai, a szakirodalom mindössze három összefoglaló könyvet tart számon e témában: az amerikai Roy L. Moodie (1923) nagy tömegű adataira alapozott ősember- és állatbetegségekkel foglalkozó munkáját, Tasnádi Kubacska András (1960) gerinctelen és gerinces ősszállatok betegségeiről szóló hazai monográfiáját, és a brit John R. Baker és Don R. Brothwell (1980) kimondottan régészeti állattani szempontú könyvét. Az OTKA pályázat keretében több társintézmény szakembereinek összefogásával (Sótonyi Péter, SZIE Állatorvostudományi Kar; Gál Erika, MTA Régészeti Intézet) széles körű nemzetközi adatgyűjtéssel kíséreltük meg olyan, több száz tételből álló adatbázis létrehozását, amelyben az igen ritka, állatkórtani szempontból értékelhető leletek áttekinthetők, általános kultúrtörténeti következtetésekre is alkalmassá válnak. Írásomban az aprólékos rendszerező munka eredményeit néhány látványosabb példán keresztül mutatom be.

1. ábra. Johan Alvares de Salamiellás XIV. századi ábrázolása felfüggesztett, törött lábú ló ápolását mutatja Spanyolországban. A körülményes gyógykezelésre manapság már csak ritkán vállalkoznak: nagytermetű haszonállatokban a lábtörés általában kényszervágáshoz vezet

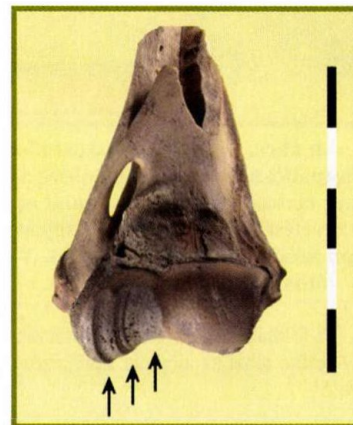
károsító idült állapotok, vagy többé-kevésbé gyógyult sérülések, törések tüneteit ismerhetjük fel. Ez eleve korlátozza a vizsgálható betegségek számát és jellegét. Ráadásul a régészeti lelőhelyeken – az általában sírokban lelt embercsontvázzakkal ellentétben – zömmel az elfogyasztott állatok feldarabolt, szerteszét hordott maradványait találjuk, így az egyes csontokat nem elemezhetjük a teljes egyed biológiai jellemzőinek összefüggésében, azok életkorát, nemét és betegségének más csonton látható kísérő

Az állatokhoz fűződő viszony kultúrára jellemző (1–2. ábra). Emiatt határozott különbséget kell tennünk az őslénytani és az emberi hatást is vizsgáló régészeti állattani kutatások között. Munkánk ezért interdiszciplináris, hiszen a régészeti állattan az állat és az ember kapcsolatát a természet és a kultúra kölcsönhatásának részeként fogja fel. Az állatorvosi gyakorlatból felhasznált mai párhuzamok vezérfonala nélkül a régészeti állattani leletek viszonylag kis száma miatt azonban a téma a tárgyalhatatlanság mértékéig szerteágazó lett volna.

E kutatási irány módszertani nehézsége az, hogy a csontleleteken csak elhúzódó, tehát a csontvázat is

2. ábra. Gyógyult spirális irányú törés vas-kori ló mellő lábközcsontról a szlovéniai Stična földvárából. Kellő gondoskodás híján az állat aligha maradt volna életképes

3. ábra. Középső kőkori hiúz bal első lábsontjának könyökízületi vége a nyugat-szkóciai Raschoille-barlangból. Az ízületi felszínen „ízégér”, a gyulladt ízületi tokban őrlődő apró, levált csonttöredék okozott mély kimarjulásokat. Noha a vadászatban az állatot ez hátráltatta, e csúcsragadozóra csak a korabeli ember jelentett veszélyt

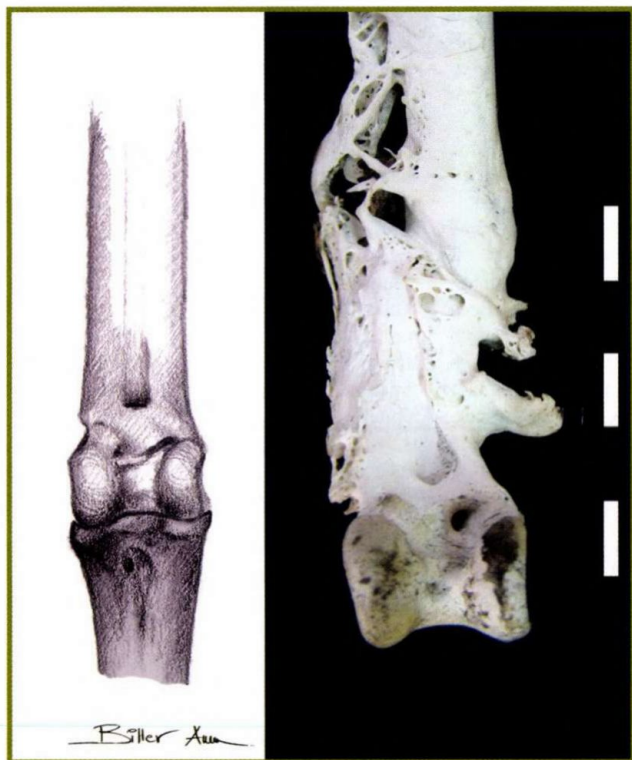
tüneteit csak a ritkán lelt állattemet-kezesekből ismerjük. Az értékelhető információk körét tovább szűkíti, hogy az állat csontrendszere a reakciók viszonylag szűk tárházával képes

csak válaszolni a betegségek élettani kihívásaira. Többféle betegség okozhat tehát megtévesztésig hasonló csonttani tüneteket, ugyanakkor egyazon betegségnek is lehetnek a csontváz különböző pontjain megjelenő, változatos megnyilvánulásai.

Kiindulásként vadállatok csontjait vizsgáltuk annak felmérése, milyen mértékig tekinthetjük az állatbetegségek gyakoriságának időbeli növekedését a háziasításból fakadó „civilizációs ártalomnak”. A természetes szelekció valóban csak kevés krónikus megbetegedést tűr meg. A kóros csontdeformációkat általában az adott élőhely csúcsragadozói vagy legnagyobb fajtái élik túl, amíg végül éhen nem pusztulnak, vagy az ember áldozatául nem esnek (3–5. ábra). Régészeti lelőhelyeken természetesen az utóbbiak, a talán betegségük okán is könnyebben elejthető zsákmányállatok ember által felhalmozott maradványait leljük.

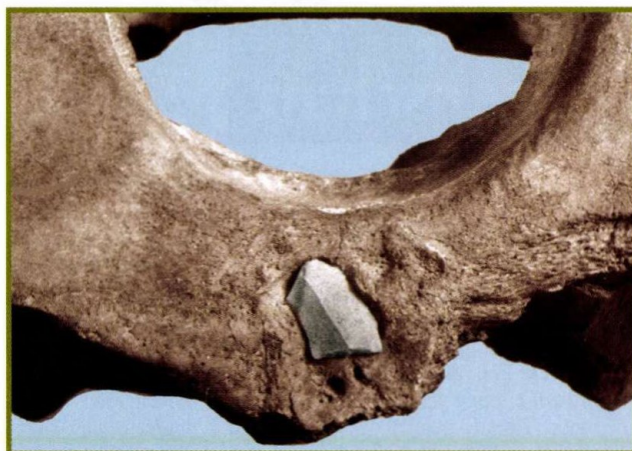
A pleisztocén kor őslénytani szakirodalomból ismert betegségeit a háziállatok csontleletein is megfigyelhetjük, sőt az ősszállatokon leírt elváltozásokhoz képest kifejezettebb mértékben látjuk viszont. Ez logikus következménye annak, hogy a háziasítás és

állattartás minden korban védelmet jelent, a természetes szelekció csökkenését, ami kedvez az öröklődő rendellenességek elterjedésének a viszonylag zárt állományokban. A betegségek másik, nem öröklött része viszont nem a védelemnek, hanem éppen a mostoha tartási körülményeknek tulajdonítható (például az újkőkori juhtartást az Alföld akkor még mocsaras környezetében ízületi megbetegedések és valószínűleg fertőzések is nehezítették). Az igázás feltalálása már a rézkorra forradalmasította a földművelést és szállítást. Ennek régészeti állattani bizonyítéka, hogy a szarvasmarhák leginkább terhelt hátsó végtagjában a csípő- és csánkizület megbetegedéseinek növekvő gyakorisága egybeesik a földművelés fokozódó intenzitásával, ami a római és a középkorra rendkívül megnőtt. A munkára fogott lábasjószág csontjai a hosszú élete során a használatban akkor is eltorzulnak, ha kimondottan kóros elváltozást nem lehet kimutatni rajtuk. Szélsőséges túlterhelés esetén a legkeményebb igénybevételnek kitett izületekben csontösszenövésekhez vezető idült gyulladás alakul ki. A régészeti leletek legsúlyosabb tünetei a mai háziállatok csontvázán ritkák, sokuk csaknem ismeretlen: a gyógykezelés vagy a gazdasági/emberiességi szempontú kényszervágás messze megelőzi a csontozatot is torzító, súlyos elváltozások kialakulását. Ez a körülmény a recens összehasonlító adatok tervezett vizsgálatát nem várt mértékben megnehezítette.

4. ábra. Mai kondorkeselyű sípcsontjának (tibiotalus) súlyos fertőzéssel gyógyult törése Argentínából. E dögevő faj esetében a láb szerepe aránylag kicsiny, a kondornak természetes ellensége lényegében nincs. A kép bal oldalán ép madár tibiotalus megfelelő szakasza látható (Biller Anna rajza)

Külön csoportot alkotnak a mindenkor nagy értékű, általában hosszú ideig életben tartott lovak, amelyek tetemét gyakran egészben temették el, feltételezhetően rituális megfontolásból. Az ilyen régészeti állattani leleteken az átlagos húshasznú állatokból származó, szétszórt csonttöredéknél alaposabban állapítható meg az egyedek neme, kora és konstitúciója, így könnyebben viszo-

5. ábra. Újkőkori őstulok első nyakcsigolyájába ékelődött kőhegy Polgár-Csőszhalomról. A lövedék a gerincvelőt nem érte el. Az állat a toroksérülést kiheverte

nyítható a legújabb kori primitív házilovak ismert alkatahoz. Az összefüggéseikben tanulmányozható löcsontvázak a régészeti állattannban egyedülálló lehetőséget nyújtanak a betegségek pontosabb azonosítására. Ezek közül különösen feltűnő az úgynevezett „bambuszsnád” gerinc, egyes gerincszakaszok csigolyáinak súlyos összenövése. Ez a betegség minden bizonnyal öröklődő, nem a lovaglás okozza. Az, hogy a súlyosan gerincbeteg lovakat életben tartották, szinte fényűzés lehetett, hiszen mai értékrendünk szerint csak gonddal járt. (Szépen szól erről Székely János a „Pálincás” nevű katonalóról írt elbeszélésében.) Ebből kiindulva nevezte Bökönyi Sándor az ilyen népvándorlás kori példányokat „sámánlovaknak”. Noha a fogalom vallástörténeti szempontból nem értelmezhető, kifejezi, hogy a nagy gonddal életben tartott állatok munkaképtelenül is szeretetben-becsben állhattak.

Annak köszönhetően, hogy a kutyahús fogyasztása nem minden kultúrában terjedt el, ebek csontvázát is viszonylag gyakran leljük egészben. Ráadásul a társállatok gyógyításában jeleskedő modern állatorvos-tudomány a kutyák időkori megbetegedéseinek ismeretében is előrehaladottabb, mint az egyszerű használatokéban. Ménfőcsanakon például egy VI. századi 40–50 éves nő sírjában egy-egy közepes nagyságú, gracilis csontozatú kan kutya és szuka csontvázát találták. Az utóbbinak bal mellső alkarcsontjai egy rosszul gyógyult törés szövődeményeként összeforrtak, sőt a kóros állapot a könyökizületre és az állat lábfejére is kihatott. Ez a lelet megint többről árulkodik, mint a pusztá betegség: híven érzékelteti az ember és állat viszonyát egy olyan kultúrában, amelyből írásos emlékeink nincsenek.

Az itt kiragadottakhoz hasonló esetek tömegének pályázatunk keretében elvégzett egységes feljegyzése és statisztikai értékelése lehetővé teszi a régi korok állathasználatának alaposabb megismerését, ami rengeteg értékes (és érdekes) tanulsággal szolgál. Kiderül belőle, melyek voltak az egyes állatfajokra jellemző csonttani elváltozások, de az is, hogy az adott régészeti korban mely állatok állhattak különleges becsben vagy estek éppen kínzás, de legalábbis kíméletlen bánásmód áldozatául. A régészeti állattann az emberről szól. Minden állatbetegségre utaló csont a korabeli gazdaság, kultúra és közfelfogás egy-egy apró részletéről árulkodik, akár csak rólunk a hortobágyi Madárkórház vagy suba alatt folytatott kutyaviadalaink.

A munkát az OTKA T/F 047228 számú pályázata támogatta.